

3. Bosna v ideologii ilyrismu

3.1. Obecná charakteristika ilyrismu

Ilyrismus byl první národně-integrační ideologií zformulovanou v chorvatském prostředí.⁶⁸ Za počátek stejnojmenného kulturně-politického hnutí 30. a 40. let 19. století bývá považován rok 1835, kdy začal vycházet první chorvatsky psaný politický list *Novine horvatzke* s literární přílohou *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*. Jeho vydavatelem byla vůdčí osobnost a hlavní ideolog ilyrismu Ljudevit Gaj (1809–1879),⁶⁹ který během svých studií v Pešti poznal slavistické práce Pavla Josefa Šafaříka a osobně se seznámil s Jánem Kollárem.⁷⁰ Pod dojmem jejich myšlenek se stal nadšeným slovanofilem a roku 1830 sepsal pravopis určený všem Jihoslovánům písařím latinkou.⁷¹ Po návratu do Chorvatska (1832) kolem sebe postupně shromáždil kolektiv obdobně smýšlejících mladíků z řad liberální měšťanské inteligence, kteří spolu s několika vrstevníky urozeného původu a generačně starším hrabětem J. Draškovićem utvořili jádro stoupenců ilyrismu. Centrem jejich aktivit byl po celá 30. a 40. léta Záhřeb,

kavštiny v nářečně odlišných oblastech. Štokavštinu vzhledem k její rozšířenosti mezi katolickým i pravoslavným obyvatelstvem jihovýchodní Evropy protežovala také Kongregace pro propagaci víry v rámci své východní politiky. Ve prospěch štokavštiny vyzníval rovněž fakt, že srbský jazykový reformátor Vuk Stefanović Karadžić zvolil již roku 1818 právě toto nářečí za základ srbského spisovného jazyka. K standardizaci chorvatského jazyka na štokavském základě srov. Ivo BANAC, *Hrvatsko jezično pitanje*. Zagreb 1991, s. 38–68; Miroslav ŠESTÁK, *Jazykový aspekt utvoření chorovatské národní identity v 19. století*. In: Slovanický přehled 89, 2003, s. 503–509.

68 Srov. Nikša STANČIĆ (ed.), *Hrvatski narodni preporod 1790–1848: Hrvatska u vrijeme Ilirskoga pokreta*. Zagreb 1985; TÝŽ, *Hrvatski narodni preporod – Ciljevi i ostvarenja*. In: Cris (Križevci) 1, 2008, s. 6–17; J. ŠIDAK et al., *Hrvatski narodni preporod. Ilirski pokret*. Zagreb 1988; TÝŽ, *Hrvatski narodni preporod – ideje i problemi*. In: J. Šidak, *Studije iz hrvatske povijesti XIX stoljeća*. Zagreb 1973, s. 95–111; Petar KORUNIĆ, *Jugoslavizam i federalizam u hrvatskom nacionalnom preporodu 1835–1875. Studija o političkoj teoriji i ideologiji*. Zagreb 1989; J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 78–84.

69 Srov. Josip HORVAT, *Ljudevit Gaj. Njegov život, njegov doba*. Zagreb 1975; Elinor Murray DESPALATOVIĆ, *Ljudevit Gaj and the Illyrian Movement*. New York – London 1975.

70 Srov. V. ŽÁČEK, et al., *Češi a Jihoslováné*, s. 255–257.

71 Publikace nesla název *Kratka osnova horvatsko-slavenskoga pravopisanja* (1830). Gaj tímto svým nejdůležitějším dílem položil základy kodifikace spisovného chorvatského jazyka. Jeho diakritický pravopis nazývaný *gajica* (modifikovaný samotným tvůrcem roku 1835) se stal východiskem ortografické normy užívané dodnes nejen Chorvaty, ale také Slovinci, Bosňáky či Srby a Černohorci písařimi latinkou. Gaj při jeho sestavování vycházel z ortografických řešení navržených P. Ritterem Vitezovićem. Užití diakritiky přitom zdůvodnil v duchu slovanské vzájemnosti tím, že ji již dlouho používají Poláci a Češi.

který právě v tomto období definitivně zaujal pozici chorvatské národní a kulturní metropole.

Ideologický program ilyrismu vycházel z domácí tradice renesančního a barokního slavismu i stavovské ideologie obrany autonomních práv Trojjediného království. Především se však jednalo o produkt dobového romantismu a jeho představ o podstatě a dějinné úloze národů. Zásadní vliv na ideové vůdce hnutí mělo herderovské pojetí národa jako společenství jazyka a s ním související Kollárova koncepce o jednotném slovanském národě složeném ze čtyř „kmenů“ (českého, polského, ruského a jihoslovanského).⁷² Středobodem ilyrské ideologie, hluboce ovlivněné myšlenkou slovanské vzájemnosti, bylo přesvědčení o potřebě jazykového a kulturního sjednocení jižních Slovanů, jež by vedlo k překlenutí odlišných historických, kulturních a náboženských tradic na slovanském jihu a přispělo k národní a politické integraci Trojjediného království.

Duševní sjednocení Jihoslovanů se podle představ stoupenců ilyrismu mělo uskutečnit pod „neutrálním“ jménem Ilyr, jež by Chorvaté, Srbové a další Jihoslované přijali za své „příjmení“. Volba tohoto antického etnonyma byla výrazem doposud převládajícího přesvědčení o genetické spřízněnosti Ilyrů se Slovy a zároveň reflektovala výše popsanou domácí i evropskou tradici ztotožňování místního názvu Ilýrie s oblastmi osídlenými jižními Slovy.⁷³ Hlavní ideová východiska ilyrismu vyložil Lj. Gaj v prohlášení (*Proglas*) uveřejněném u příležitosti ročního jubilea vydávání listu *Novine horvatzke*.⁷⁴ Jeho šéfredaktor vyzval všechny Slovy obývající Ilýrii, kterou vytyčil jako území mezi Villachem, Skadrem a Varnou,⁷⁵ aby dospěli k vzájemné shodě, spojili duševní síly a po vzoru Němců a Italů přijali společný spisovný jazyk. Pojem *Ilyr* autor článku použil jako synonymum pro jižní Slovy, za něž navzdory zahrnutí bulharských oblastí do hranic Ilýrie výslovně označil Srby, Chorvaty a Slovince. Do té doby převážně kajkavsky tištěný Gajův list začal od následujícího roku 1836 vy-

72 Jak uvádí Marek Příhoda, první generace chorvatských obrozenců pokládala „mateřský jazyk za jediný spolehlivý prostředek k určení etnicity“ a základní vodítko „pro stanovení kontur slovanského světa“. Ilyrismus tak „na rozdíl od renesančního a barokního slavismu postrádá při formulaci základů slovanské národní identity oporu v mýtu o společném původu a sdílené historické tradici.“ (Srov. Marek PŘÍHODA, *Slovanští bratři a východní obr – místo Rusů a Ruska v programech a cílech chorvatského ilyrského hnutí 30.–40. let 19. století*. In: Marek Příhoda – Hana Vaňková / eds. /, *Slavistika dnes: vlivy a kontexty*. Praha – Červený Kostelec 2008, s. 397–409)

73 K upevnění pozice ilyrského jména přispěla počátkem 19. století francouzská správa části chorvatských a slovinských zemí v době napoleonských válek. Francií obsazená území byla sdružena do politického útvaru, který nesl název Ilyrské provincie (1809–1816). Po porážce Napoleona vytvořili Rakušané Království Ilýrie, jež se rozkládalo na části teritoria Ilyrských provincií.

74 Gajův *Proglas* pro rok 1836 vyšel poprvé v *Danici* č. 48 z 5. 12. 1835. Nepatrně pozměněná verze vyšla jako příloha Gajových novin 29. 12. 1835.

75 Gaj do Ilýrie zahrnul následující historické země a oblasti: Korutany, Gorica, Istrie, Kraňsko, Štýrsko, Chorvatsko, Slavonie, Dalmácie, Dubrovník, Bosna, Černá Hora, Srbsko, Bulharsko a dolní Uhry. (M. ŠICEL /ed./, *Programski spisi*, s. 113)

cházet pod změněným názvem *Ilirske narodne novine* ve spisovném jazyce založeném na štokavském nářečí.

Přijetí ilyrského jména všemi Jihoslovany nebylo tvůrci ideologie ilyrismu považováno za prostředek k vykořenění dosavadních etnických či regionálních jmen, což průkazně dokládají jejich programové spisy.⁷⁶ Lapidárně tuto skutečnost vyjádřil blízký Gajův spolupracovník Ljudevit Vukotinović (1813–1893) ve své konstataci: „*Naše příjmení (přídomek) je „Ilyr“ a křestní jména jsou odlišná: Chorvati, Dalmatinci, Slavonci, Černohorci, Bosňané, Srbové atd.*“⁷⁷ Někteří ideologové ilyrismu přesto z řady výrazů označujících Jihoslovany vydělovali tři rovnocenná rodová (*rodoslovnna*) jména Srb, Chorvat a Slovinec, která vnímali jako nadřazená jménům regionálním (*pokrajinska*). Učinil tak například i samotný Gaj ve výše zmíněném *Proglasu* pro rok 1836 nebo Dragutin Rakovac (1813–1854) v jednom z nejucelenějších programových spisů ilyrského hnutí *Mali katekizam za velike ljude* (1842, Malý katechismus pro velké lidi). Tento autor stavěl pojem Ilyr na stejnou úroveň s výrazy Němec, Angličan či Francouz, přičemž jména Chorvat, Srb a Slovinec označil za pouhé „*větvičky na větvi ilyrské*“, jejichž postavení přirovnal k švábskému či saskému jménu v prostředí německém.⁷⁸

Nutno ovšem podotknout, že v programových spisech ilyrismu panovala značná ambivalence a nekonzistentnost při výkladu klíčového pojmu *Ilyr*. Týkalo se to především vymezení vztahu mezi touto postulovanou zastřešující identitou všech Jihoslovánů a jednotlivými etnickými či regionálními identitami, mezi nimiž obvykle nebyla stanovena jasná hranice.⁷⁹ Ačkoliv chorvatští obrozenci značně nesytematicky nakládali s termínem národ, za nějž byli při různých příležitostech označováni Slované, Ilyrové, Chorvaté či dokonce Slavonci, jejich z dnešního pohledu utopické předsta-

76 Argumenty vyvracející obvinění z hegemonistických záměrů stoupců ilyrismu vložil nejúplněji Gaj v jednom ze svých prohlášení (*Proglas, Ilirske Narodne Novine*, 7. 12. 1842). Hlavní ideolog ilyrismu při té příležitosti mj. zdůraznil, že ilyrství v žádném případě nevede k popření dosavadních etnických a regionálních jmen a tradic: „[...] *po ilirstvou brat Horvat da uzdrži ne samo svoje ime nego sve ono što je horvatsko; po ilirstvou brat Slavonac da uzdrži ne samo svoje ime nego sve ono što je slavonsko; po ilirstvou brat Srbljin da uzdrži ne samo svoje ime već sve ono što je srbsko. Ako se je jednoj šumi jedno ime naděnilo, radi toga nijedno posebno ime od drolja, koje svoje glavice prema nebu pruža, neprestaje niti prestati može; [...]*“ (M. ŠICEL /ed./, *Programski spisi*, s. 120)

77 Tamtéž, s. 142.

78 Současně však Rakovac zdůraznil, že chorvatským, srbským či slovinským jménem nemohou být nazývány společný jazyk a literatura: „*Najveće pravo na obćenitost naimenovanja za naš jezik i literaturu imali bi caeteri paribus imena: hervatsko, serbsko, slovensko. Ova tri imena su rodoslovnna u jugozapadnoj Slavii, kao imena trih glavnih granah naroda jugozapado-slavenskoga. Nu znamo, da brat bratova gospodstva ne terpi, i izkustvo nas učí, da Hervat serbsko ili slovensko, Serbljin hervatsko ili slovensko, Slovenac hervatsko ili serbsko ime nikad primiti neće. [...] Ako dakle uistinu želimo, da se svi jugozapadni Slaveni duševno sjedinimo po jeziku i literaturi pod obćim imenovanjem, ne ostaje nam ino, nego da prigerlimo ime ilirsko, [...]*“ (Tamtéž, s. 132)

79 Svědčí o tom například rozdíl mezi výše popsányými přístupy Lj. Vukotinoviće a D. Rakovce k této otázce.

vy o jednotě všech Jihoslovanů byly prosty jakéhokoliv nacionálního hege-
monismu. Polyfonie historických, kulturních a náboženských tradic sjed-
nocených pod hlavičkou ilyrské identity, byla stoupenci ilyristu chápána
jako bohatství, které jižním Slovanům dodá na respektu a prestiži v očích
protivníků a zajistí jim rovnocenné postavení v rodině kulturních národů.

Romantický idealismus stoupenců ilyristu v otázkách kultury a náro-
da poněkud kontrastoval s jejich pragmatismem v oblasti politiky. Výstiž-
ně jej vyjadřuje ústřední programové heslo ilyristu zformulované roku
1841 hlavním ideologem hnutí Lj. Gajem: „*Bůh ochraňuj uherskou konstitu-
ci, chorvatské království a ilyrskou národnost!*“. Politickým programem Gaje
a jeho spolupracovníků tedy zůstala chorvatskými stavy odedávna prakti-
kovaná obrana autonomních práv Trojjediného království a jeho státopráv-
ní subjektivity ve vztahu k Uhrám. Legalistický odpor proti centralizačním
a maďarizačním tendencím uherské vlády byl však rozšířen o nový prvek
v podobě zdůrazňování přirozeného práva národního. Domnělá velikost
a jednota Ilyrů se stala podpůrným argumentem v boji za upevnění chor-
vatské státnosti a zavedení národního jazyka do úředního styku.⁸⁰

Rozsah oblastí obývaných postulovaným ilyrským národem přitom
výrazně přesahoval hranice Trojjediného království. Zatímco na poli kul-
tury stoupenci ilyristu usilovali o konstituování široce pojatého jihoslo-
vanského kulturně-jazykového společenství, v politické sféře se omezovali
na požadavek dosažení větší míry autonomie a integrity Trojjediného krá-
lovství v rámci habsburské monarchie.⁸¹ Tuto dichotomii nejlépe vyjádřil
Lj. Vukotinović ve svém spise *Ilirisam i kroatizam* (1842, Ilyrismus a kroatism-
us), když odlišil ilyrství jako kulturní a chorvatství jako politickou kate-
gorii. Za hlavní cíl ilyristu označil povznesení literatury,⁸² kterou pojímal
jako korpus všech psaných textů umělecké, publicistické i odborné povahy.
Ústředním předpokladem vzniku hodnotného literárního dědictví bylo dle
Vukotinovićových představ přijetí společného spisovného jazyka všemi
Jihoslovany (Ilyry), kteří by díky jeho znalosti sjednotili své duševní síly
a vytvořili dostatečně širokou čtenářskou obec. Do protikladu k ilyristu
postavil kroatismus, který definoval jako „*náš život politický*“, tj. politický

80 Přijetí ilyrského jména mělo v této souvislosti napomoci k překonání převládajících „*re-
gionálních partikularismů (kajkavského chorvatství, slavonství a slavo-dalmatství)*“ na chor-
vatském etnickém prostoru, které představovaly významnou překážku pro realizaci
politického sjednocení Trojjediného království. (M. GROSS, *Vijek i djelovanje Franje Rač-
koga*, s. 13)

81 Výjimku v tomto ohledu představovala tajná politika Lj. Gaje, o níž bude řeč dále.
Vzhledem ke skutečnosti, že se vesměs jednalo o Gajovy soukromé aktivity, které po-
dle všeho tajil před ostatními čelnými osobnostmi ilyristu, tak tyto jeho plány nelze
pokládat za programové cíle tohoto hnutí.

82 „*Ilirisam slovnici je život naš duševni. On ima za svarhu, da literaturu podigne.*“
(M. ŠICEL /ed./, *Programski spisi*, s. 142) Následuje Vukotinovićova obhajoba štokavšti-
ny, v rámci níž mj. argumentuje skutečností, že Slavonci, Dalmatinci a druzí Jihoslova-
né „*neće provincialno-horvatski čitati, jer nije rašireno to narječje (kajkavština – pozn. PS).
Njih je mnogo više, koji ilirski govore.*“ (Tamtéž, s. 143)

program chorvatského sjednocení a obrany autonomních práv Trojjediného království uskutečňovaný pod chorvatským jménem.⁸³

V této souvislosti považují za vhodné poznamenat, že stoupenci ilyrismu ve svých programových textech zdůrazňovali svou oddanost habsburské dynastii a odhodlání politicky jednat výhradně uvnitř legálního rámce vytyčeného uherskou ústavou. Opakovaně vyjadřovali svou vůli úzce spolupracovat s Maďary, od nichž požadovali respektování státoprávní subjektivity Trojjediného království a uznání práva na zavedení národního jazyka do chorvatských škol a úřadů. Dalo by se říci, že jejich politický program spočívající v obraně chorvatských autonomních práv a jazyka proti maďarskému hegemonismu tak měl defenzivní charakter.⁸⁴ V souladu s tím se stoupenci ilyrismu důrazně ohrazovali od obvinění, že usilují o vytvoření nezávislého státu pod ruskou kuratelou, který by zahrnoval všechna území obývaná postulovaným ilyrským národem. Nařčení z panslavismu byla nedílnou součástí politické strategie oponentů ilyrismu z řad maďarské šlechty a jejích chorvatských spojenců, tzv. *unionistů* (hanlivě *maďaróni*).⁸⁵ Jejich snahy o diskreditaci ilyrského hnutí byly nakonec korunovány úspěchem. V roce 1843 panovník přistoupil k vydání úředního zákazu ilyrského jména, který byl o dva roky později zmírněn na zákaz jeho užívání v politických souvislostech. Národní hnutí definované a utvářené stoupenci ilyrismu však již v tomto stádiu jeho rozvoje nebylo možné ohrozit. Panovníkův zákaz nakonec jen přispěl k oslabení utopických představ o ilyrské identitě Jihoslovanů a napomohl k širší afirmaci chorvatského jména ve veřejném a kulturním životě.⁸⁶

83 „Usudjujem se u ime naše strane javno izpovediti, da nijedan Ilir o ilirismu političkom ništa ne znade... ilirismus je dakle u smislu političkom ništa.“ [...] „Kroatizam s druge strane je život naš politički. Kroatizam je zaštitá, pod kojom mi radimo. U smislu konštitucionalnom svi smo Horvati. To smo od negda bili, i to ćemo ostati. Zato velimo: da Bog poživi konštituciju ugarsku i horvatsku, - i narodnost našu ilirsku!“ (Tamtéž, s. 139–140)

84 M. PŘÍHODA, *Slovanští bratři a východní obr*, s. 402.

85 Unionisté byli zastánci co nejužšího státoprávního svazku Chorvatska s Uhrami, užívání kajkavštiny ve veřejném životě a zavedení maďarštiny do úředního styku na celém území Uherského království. Rekrutovali se především z řad drobné severochorvatské šlechty. Roku 1841 založili Chorvatsko-uherskou stranu (*Horvatsko-vugerska stranka*). Stoupenci ilyrismu v reakci na tento jejich krok zformovali roku 1842 Ilyrskou stranu (*Ilirska stranka*). Jednalo se o první dvě chorvatské politické strany. Ilyrská strana po zákazu užívání ilyrského jména změnila název na Národní stranu (*Narodna stranka*) a její členové a sympatizanti se začali označovat jako *narodnjaci*. (Srov. Stjepan MATKOVIĆ, *Obilježja političko-stranačkih kretanja u banskoj Hrvatskoj, Dalmaciji, Istri i Bosni i Hercegovini 1842.–1914.*. In: Tihomir Cipek – Stjepan Matković (eds.), *Programski dokumenti hrvatskih političkih stranaka i skupina 1842.–1914.*. Zagreb 2006, s. 56; N. STANČIĆ, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848.*, s. 26; TÝŽ, *Hrvatski narodni preporod – Ciljevi i ostvarenja*, s. 15)

86 Historický mýtus o slovanské etnické identitě Ilyrů nebyl nezpochybnitelným dogmatem. Jeden z hlavních ideologů ilyrismu Dragutin Rakovac již v roce 1842 „připouští možnost, že Ilyrové nebyli Slované (s výhradou, že tuto skutečnost zatím nikdo neprokázal). Nicméně i v případě, že by Ilyrové nebyli Slované, je možné se spojit pod ilyrským ‚jmenem‘,

Mnohem citelnější porážku představovala pro tvůrce a stoupence ilyrské ideologie skutečnost, že se s ní odmítla ztotožnit většina politických a kulturních představitelů Srbů a Slovinců, kteří v ní spatřovali projev chorvatského hegemonismu či dokonce římskokatolického proselytismu (v případě pravoslavných Srbů).⁸⁷ Ilyrismus tak svou utopickou dimenzí nakonec paradoxně přispěl k upevnění vědomí svébytnosti těchto národů. Zásadní úlohu ovšem sehrál v chorvatském prostředí, kde tato národně-integrační ideologie a aktivity jejích stoupců určovaly směr kulturního a politického vývoje až do revolučních let 1848–1849. Byli to právě oni, kdo se zasloužili o politické a kulturní sblížení chorvatských zemí, vznik prvních chorvatských kulturních a hospodářských institucí, politických a kulturních periodik, či kodifikaci spisovného jazyka, který se od roku 1847 stal jednacím řečí chorvatského sněmu. Přestože se ilyrské hnutí těšilo širší podpoře jen v severním Chorvatsku a jeho stoupcem se rekrutovali výhradně z vyšších společenských vrstev (měšťanstvo, část šlechty a duchovenstva), jeho zásluhou byly položeny základy chorvatské národní a politické integrace. Také pro pozdější chorvatské národně-politické koncepce byl charakteristický program obrany autonomních práv Trojjediného království a snaha definovat chorvatskou národní identitu v širších jihoslovanských souvislostech. V následujících desetiletích navázali na myšlenkový odkaz ilyrismu tvůrci národně-integrační ideologie jihoslovanství a jeho kulturní a politické dědictví sehrálo nezastupitelnou roli při utváření a vytyčování cílů národního hnutí v ostatních chorvatských oblastech.

3. 2. Mezi jihoslovanstvím a chorvatstvím: dvojí identita Bosny a Bosňanů v ideologii ilyrismu

Významné místo v ideologii ilyrismu zaujímala Bosna, jež byla percipována jednak jako součást širšího ilyrského geografického a národního prostoru, jednak jako oblast, jejíž západní část v minulosti náležela k chorvatskému státu, z čehož byl vyvozován požadavek začlenění těchto krajů nazývaných Tureckým Chorvatskem do struktury Trojjediného království. Přestože ideologové ilyrismu ve svých spisech odlišovali ilyrismus jako kulturní a kroatismus (tj. chorvatství) jako politickou kategorii, v případě jejich pohledů na Bosnu není možné mezi těmito vzájemně se doplňujícími koncepcemi vytyčit jasnou hranici. Prolínání jihoslovanské a chorvatské, tj. kulturní a politické, složky programu ilyrismu v souvislosti s Bosnou bylo jednak výrazem zažitého přesvědčení o historicko-politické přísluš-

stejně jako se slovanský sever „sjednotil pod germánským jménem Rusů“. (M. PŘÍHODA, *Slovanskí bratři a východní obr*, s. 400)

87 Srov. Ilija MAMUZIĆ, *Ilirizam i Srbi*. Rad JAZU 247, Zagreb 1933.

nosti části bosenského území k Chorvatsku, jednak se jednalo o důsledek absence jednoznačně definovaného vztahu mezi národní, etnickou a zemskou identitou. Četné nekonzistentnosti a rozpory, jež jsou pro ideologii ilyrismu charakteristické,⁸⁸ se nejmarkantněji projevovaly právě v pohledech stoupců ilyrismu na Bosnu, kde jejich tápání dodatečně prohlubovala konfesionální různorodost bosenské populace, odlišnost osmanského politicko-společenského zřízení a nedostatečná znalost tamního prostředí.

Dilemata, s nimiž se chorvatští obrozenci 30. a 40. let 19. století potýkali při definování postavení Bosny ve svém národně-politickém programu, zřetelně odráží nejednotná klasifikace národnostní příslušnosti bosenského obyvatelstva v programových spisech ilyrismu. V některých z nich Bosňané figurují pod jménem *Bošnjaci* jako jedna z podskupin ilyrského národa, jež se těší rovnoprávnému postavení s Chorvaty, Srby, Slavonci či Dalmatinci. S tímto postojem, charakteristickým pro texty, v nichž není rozlišováno mezi etnickými a regionálními jmény Jihoslovanů, se setkáváme například v několika Gajových prohlášeních (1834, 1837, 1839) či spise Lj. Vukotiniće *Ilirisam i kroatizam* (1842, Ilyrismus a kroatismus).⁸⁹ Vukotinić jako specifickou součást ilyrského národa zmiňuje také Hercegovce.⁹⁰ Naopak z Gajových textů náležících do této skupiny není zřejmé, zda autor zahrnuje Hercegovce mezi Bosňany, případně je spolu s obyvatelstvem bosenského území tvořícího „virtuální“ součást Trojediného království řadí k Chorvatům či Dalmatincům. Ideologové ilyrismu nicméně nepřikládali velký význam vymezení vztahů mezi jednotlivými „odnožemi“ ilyrského národa, jež podle jejich představ beztak tvořily jeden nedílný celek. Svědčí o tom také programové spisy Lj. Gaje (1835, *Proglas*) a D. Rakovce (1842, *Mali katekizam za velike ljude*) analyzované v předchozí podkapitole. Jejich tvůrci vydělují srbské, chorvatské a slovinské etnonymy z řady označení pro Jihoslovaný, aniž by specifikovali kritéria určující příslušnost populace jednotlivých jihoslovanských zemí k Srbům, Chorvatům či Slovincům.⁹¹

Zatímco v dosud zmíněných textech se ideologové ilyrismu soustředí na obecné zdůraznění ilyrské (tj. jihoslovanské) identity bosenské populace, v období zrodu Gajovy ideologické platformy (1832–1835) se setkáváme také s tezí o chorvatské etnické identitě Bosňanů. Ta se zakládala především na argumentech historické povahy a s nimi spjatými představami o někdejší teritoriální rozsahu chorvatského státu. Lj. Gaj ve své pro-

88 „Ideologie ilyrského hnutí byla prezentována v řadě programových spisů, článků a brožur, Gajových prohlášení provádějících výzvy k předplacení ‚Novin‘ a ‚Danice‘, básní atd. Nicméně nikde nebyla uceleně formulována. I ve spisech, v nichž je nejúplněji vyložena – [...] – je kladen důraz na prvky ideologie, které byly nejaktuálnější v době, kdy tyto spisy vznikly.“ (N. STANČIĆ, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848.*, s. 24)

89 Jakša RAVLIĆ (ed.), *Hrvatski narodni preporod I: Ilirska knjiga*. Zagreb 1965, s. 302; Slavko JEŽIĆ (ed.), *Ilirska antologija: Književni dokumenti hrvatskog preporoda*. Zagreb 1934, s. 109, 111; M. ŠICELOV (ed.), *Programski spisi*, s. 142.

90 Tamtéž, s. 140.

91 Tamtéž, s. 114, 132.

gramové básni *Horvatov szloga y zjedinenye* (Chorvatů shoda a sjednocení), která se pod známějším názvem *Još Hrvatska ni propala* (Ještě Chorvatsko nezhytnulo) stala neoficiální hymnou ilyrského hnutí, zahrnuje Bosňany mezi ‚Chorvaty starého státu‘, kteří v textu oslavují opětovné sjednocení národních sil a obrození Chorvatska.⁹² Tato báseň vznikla na přelomu let 1832/33 a poprvé byla uveřejněna 7. 2. 1835 v literární příloze Gajových novin.⁹³ S jejím ideovým poselstvím korespondují také verše básně *Granici i Danici* (Hranici a Danici) z pera blízkého Gajova spolupracovníka, jazykovědce Vjekoslava Babukiće, otištěné na titulní straně prvního čísla *Danice* (10. 1. 1835).⁹⁴ V souladu s tehdejší Gajovou představou o původním územním rozsahu Chorvatska zde Babukić tvrdí, že všichni Jihoslované žijící na území od Korutan po Bosnu byli původně Chorvaty.⁹⁵ Užívání chorvatského jména pro označení obyvatelstva slovinských zemí a Bosny, jež je charakteristické pro počáteční fázi ilyrského hnutí (1835), může být interpretováno mj. jako důsledek ovlivnění mladého Gaje výše popsanými panchorvatskými myšlenkami barokního učence P. Rittera Vitezoviće.⁹⁶ Stojí rovněž za zmínku, že rozsah Gajova ‚starého státu‘ a domnělého chor-

92 Z textu není patrné, jaké období historického vývoje chorvatského státu měl autor na mysli. Nikša Stančić dospěl na základě rozboru jednoho Gajova dochovaného rukopisu z první půli 30. let k závěru, že se jednalo o jakýsi prvotní chorvatský stát, jehož existenci Gaj datoval do 7. a 8. století a nazýval jej Chorvatskou republikou. Tento politický útvar zformovaný chorvatským etnikem po jeho příchodu do jihovýchodní Evropy se podle Gajových představ rozkládal na území Korutan, Kraňska, Štýrska, Istrie, Chorvatska, Slavonie, Dalmácie a Bosny. V Gajově básni jsou obyvatelé všech těchto zemí označeni za ‚Chorvaty starého státu‘. (Nikša STANČIĆ, *Gajeva „Još Hrvatska ni propala“ iz 1832.–33. Ideologija Ljudevita Gaja u pripremnom razdoblju hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb 1988, s. 131–135)

93 *Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, br. 5, 7. 2. 1835. Sloka obsahující verše o ‚všech Chorvatech starého státu‘ vyšla ve dvou odlišných verzích. V jedné části nákladu tohoto čísla literární přílohy byla otištěna v podobě bližší dochovanému rukopisu: ‚V kolu jeszu vszi Horvati/Ztare Dersave,/Ztarom' Kralyu verni szvati/Z Like, Kerbave,/Krajnczi, Stajer, Gorotanczi/Y Szlavonija,/Zkup Boshnyaczi, Iztrijanczi/Ter Dalmacija‘. V druhé části nákladu nejsou zmiňováni Bosňané, ale Bosna. Mezi ‚Chorvaty starého státu‘ jsou však zahrnuti také Srbové: ‚V kolu jeszu vszi Horvati/Ztare Dersave/Ztlavi verni szvati/Z Like, Kerbave,/Krajnczi, Stajer, Gorotanczi/Y Szlavonija,/Boszna, Szerblji, Iztrijanczi/Ter Dalmacija‘. (Srov. faksimile obou vydání v N. STANČIĆ, *Gajeva...*, s. XXI, XXVII)

94 Pro podrobný, pozitivisticky laděný, výčet a popis příspěvků uveřejněných v *Danici*, v nichž nějakým způsobem figuruje Bosna či Bosňané: srov. Muhsin RIZVIĆ, *Između Vuka i Gaja*. Sarajevo 1989. Kniha je rozdělena do dvou částí, z nichž jedna nese název *Gaj*, ‚Danica ilirska‘ i Bosna. Autor v ní rovněž podává přehled Gajových kontaktů s bosenským prostředím a problematikou.

95 Babukić na rozdíl od Gaje rozlišuje termíny *Horvati* a *Horvatjani*. První z nich se vztahuje na etnickou a zemskou příslušnost, druhým autor označuje obyvatelstvo ‚staré vlasti‘: ‚Lipo ti je Danicsino lice,/Josh je lipshe njejno dobro serdce;/Koje ljubi sve stare Horvate,/Serblje, Bosnu, Hercegovce brate,/Ljubi ono drage josh Slavonce,/Shtajerce i Krajnce, Gorotancze;/Jer su ovo bratja od starine,/Sini drage jedne domovine./Svi su ovo Horvatjani bili;/Zdravi bili, rujno vince pili!‘ (*Danicza Horvatzka, Slavonzka y Dalmatinzka*, br. 1, 10. 1. 1835)

96 J. ŠIDAK, *Počeci*, s. 1133–1134.

vatského osídlení, se víceméně shodoval s teritoriálním vymezením Velké Ilýrie, jež načrtl J. Drašković ve své výše analyzované brožuře z roku 1832.⁹⁷

Pro chorvatský stavovský národ, k němuž Drašković náležel, bylo chorvatství primárně spjato s feudálními institucemi, stavovskými privilegií a teritoriem vymezeným státoprávní tradicí Trojjediného království.⁹⁸ Hlavní ideolog ilyristu ovšem usiloval o definování chorvatské identity v duchu moderního pojetí národa jako jazykového a kulturního společenství. Narážel přitom na víceméně odmítavé stanovisko dobových autorit slavistického bádání k otázce etnické svébytnosti Chorvatů. Renomovaný slavist P. J. Šafařík, Jernej Kopitar a další totiž na základě jazykového kritéria buď zcela negovali existenci Chorvatů, nebo za ně považovali výhradně mluvčí čakavštiny. Všechny štokavce přitom řadili k Srbům a kajkavce naopak ke Slovincům.⁹⁹ Lj. Gaj tak stál před úkolem, jak skloubit dobovou klasifikaci Slovanů s chorvatskou státoprávní tradicí. Východisko našel v přijetí Kollárovy koncepce slovanské vzájemnosti, kterou ovšem modifikoval tím, že odmítl srbské jméno pro označení jednoho ze čtyř „kmenů“ slovanského národa a nahradil je jménem ilyrským.¹⁰⁰ Chorvatskou identitu tak zakomponoval do širšího (jiho)slovanského rámce, aniž by se zřekl chorvatské státoprávní ideologie, z níž vycházel politický program stoupenců ilyristu. V něm pochopitelně figurovala také Bosna, jejíž západní část byla vnímána jako integrální součást Trojjediného království. Tato skutečnost zákonitě vyvolávala Gajovy rozpaky při klasifikaci bosenského obyvatelstva, což se výrazně projevovalo v období krystalizace jeho ideologické platformy.

Na počátku roku 1835 Gaj publikoval zmíněnou báseň, v níž Bosňany řadil k „Chorvatům starého státu“. O několik měsíců později vyšel v *Danici* jeho programový spis *Naš narod* (29. 8. 1835), který svědčí o autorově zjevné nejistotě při definování vztahu mezi jednotlivými etnickými a regionálními

97 N. STANČIĆ, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848.*, s. 20.

98 „Draškovićova ideologie měla ráz šlechtické ideologie období přechodu od feudalismu ke kapitalismu, zakládala se na feudální tradici a vlastenectví epochy osvícenství, jemuž nebyl cizí ani etnický princip. [...] Drašković nezastával zřetelný model národa založený na jazyce, ani kollárovskou klasifikaci či její Gajovu modifikaci. „Slavo-Chorvaty“ nezasazoval do jihoslovanského rámce, ani nepoužíval ilyrské jméno pro všechny jižní Slovany. V souladu s částí chorvatské kulturní tradice užíval ilyrské a chorvatské jméno jako synonyma.“ (N. STANČIĆ, *Gajeva...*, s. 143–144)

99 Srov. tamtéž, s. 101–104.

100 „Gaj přijal Kollárovu klasifikaci a ideu o jihoslovanském jazyce. Nebylo však pro něj přijatelné srbské jméno, které Kollár zpočátku užíval pro jižní Slovaný a zaměnil je ilyrským jménem z chorvatské kulturní tradice.“ (N. STANČIĆ, *Hrvatski narodni preporod – Ciljevi i ostvarenja*, s. 12) Srov. TÝŽ, *Ideja o „slavenskoj uzajamnosti Jána Kollára i njezina hrvatska percepcija*. In: Radovi Zavoda za hrvatsku povijest (Zagreb) 30, 1997, s. 65–76; TÝŽ, *Gajeva...*, s. 101–104; TÝŽ, *Hrvatski narodni preporod 1790–1848.*, s. 20; Julius HEIDENREICH, *Kollár a „nářečí ilyrské“*. In: Jiří Horák (ed.), *Slovanská vzájemnost, 1836–1936: sborník prací k 100. výročí vydání rozpravy Jana Kollára o slovanské vzájemnosti*, Praha 1938, s. 96–125; Krešimir GEORGIJEVIĆ, *Kollárova ideja slovenske uzajamnosti kod Hroata i Srba*. In: Tamtéž, s. 63–95.

individualitami sdruženými pod hlavičkou společné ilyrské identity. Gaj zde tentokrát tvrdí, že v banjaluckém sandžaku žijí Chorvaté a v Hercegovině Dalmatinci. Jedni i druzí se prý hlásí ke katolické či pravoslavné víře. Za součást údajně ‚ilyrsko-ruské větve‘ slovanského národa sice považuje také Bosňany islámského, římského a řeckého vyznání, ti prý ovšem obývají území mezi Drinou, Vrbasem, Sávou, Dalmácií a Humem.¹⁰¹ Příslušnost bosenského obyvatelstva tak určuje podle historicko-politického klíče, neboť populaci oblastí, jež dle chorvatské státoprávní ideologie náleží k Trojjedinému království, řadí k Chorvatům a Dalmatincům. Současně ignoruje přítomnost muslimského slavofonního živlu západně od řeky Vrbasa a v Hercegovině, tedy na teritoriu Tureckého Chorvatska a Turecké Dalmácie.

Spis *Naš narod* je jediným Gajovým programovým textem, v němž se hlavní ideolog ilyristu pokusil vymezit rozsah osídlení jednotlivých „odnoží“ slovanského (potažmo ilyrského) národa na bosenském území. Ani nikdo další z prominentních představitelů ilyrského hnutí se touto záležitostí nezabýval. Jak již bylo řečeno, stoupenci ilyristu těmto otázkám nepřikládali velký význam a soustřeďovali se na rozvíjení vědomí společné ilyrské identity všech Jihoslovanů bez ohledu na jejich dosavadní etnickou, zemskou či regionální sebeidentifikaci. Na druhou stranu nadále rozlišovali Turecké Chorvatsko od zbytku Bosny, z níž někdy jako zvláštní teritoriální jednotku vydělovali také Hercegovinu. Celý tento prostor složený z újeji pojímané Bosny, Tureckého Chorvatska a Hercegoviny přitom vnímali jako různorodý, leč jednotný celek.¹⁰² S takovýmto přístupem se setkáváme například v demograficko-geografickém přehledu ilyrského osídlení, který vypracoval zeměpisec Dragutin Seljan,¹⁰³ či v cestopisném pojednání o Bosně Matiji Mažuraniće.¹⁰⁴

101 J. RAVLIĆ (ed.), *Hrvatski narodni preporod I*, s. 327.

102 Na dobové politicko-správní mapě osmanské říše (40. léta 19. století) se jednalo o území dvou pašaliků – bosenského a hercegovského. Na rozdíl od současné Bosny a Hercegoviny zahrnovalo toto teritorium také oblast novopazarského sandžaku a východní část hercegovského pašalíku, která později připadla Černé Hoře. Zeměpisné hranice Bosny korespondující s teritoriálním rozsahem zmíněných dvou pašaliků vytyčil I. F. Jukić ve svém geograficko-historickém pojednání z roku 1841 (I. F. JUKIĆ, *Zemljeopisno-povjestno opisanje Bosne*, s. 373). Ve spisech ostatních stoupenců ilyristu, v nichž figuruje Bosna, se s bližším vymezením hranic této země neseťkáváme.

103 Dragutin SELJAN, *Početak, naprédak i vrédnost literature ilirske. S kratkim geografičko-statističkim opisom Ilirskih deržavah*. Zagreb 1840, s. 79. Přestože Seljan rozlišuje Bosnu, Turecké Chorvatsko a Hercegovinu, ve svém přehledu uvádí celkovou rozlohu a počet obyvatel území složeného z těchto tří částí. Obdobný přístup zvolil při výčtu populace Velké Ilýrie J. Drašković ve svém spise *Disertacija iliti razgovor* z roku 1832 (M. ŠICEL / ed.), *Programski spisi*, s. 78). Seljan vyděluje Turecké Chorvatsko z bosenského území také ve svém nejvýznamnějším spise *Zemljopis pokrajinah ilirskih, Dio I*. Zagreb 1843, s. 109.

104 Mažuranić svůj cestopis začíná konstatací: „Bosna, bližnja ova turska pokrajina, s priklapljenom sebi Hercegovinom i Turskom Hrvatskom, opkoljena je sa svih strana austrijanskim

Bosenský stoupenec ilyrismu Ivan Franjo Jukić (1818–1857) uvádí rovněž alternativní názvy zmíněných tří částí Bosny a dva odlišné způsoby zeměpisného členění bosenského území. Sám považuje za nejvhodnější rozdělení na Bosnu v užším slova smyslu, Krajinu a Hercegovinu, neboť toto členění mj. odráží přírodní charakteristiky země.¹⁰⁵ Ačkoliv Jukić ve svém geograficko-historickém pojednání z roku 1841 užil termíny Krajina a Turecké Chorvatsko jako synonyma, v pozdější práci *Krajina bosanska* (1848) polemizuje s chorvatskými a dalšími nebosenskými autory, kteří za východní hranici Tureckého Chorvatska považují tok Vrbasu. Jedná se prý o mylné tvrzení, jež je nekriticky přejímáno z díla *Bossna captiva* (1712) P. Rittera Vitezoviće. Podle Jukiće se Turecké Chorvatsko rozprostírá od chorvatské hranice do řeky Uny, což znamená, že tvoří jen západní část Bosenské krajiny.¹⁰⁶

Přestože stoupeneci ilyrismu zdůrazňovali historicko-politickou příslušnost části Bosny k Trojedinému království, v jejich programových spisech prakticky nenacházíme argumenty, jež by toto vžitě přesvědčení dokládaly. Částečnou výjimku v tomto ohledu představuje pouze jedna z nejobsáhlejších programových statí ilyrského hnutí *Šta naměravaju Iliri?* (1844, Co zamýšlejí Ilyrové?) z pera Bogoslava Šuleka (1816–1895). Autor této anonymně vydané brožury tvrdí, že Chorvaté po příchodu do jihovýchodní Evropy „obsadili dnešní Chorvatsko, Slavonii, Dalmácii a podstatnou část Bosny“.¹⁰⁷ Za nejmocnějšího chorvatského panovníka označuje krále Petra Krešimira IV., za jehož vlády v 11. století příslušelo k Chorvatskému království „nejen dnešní Chorvatsko, ale také Slavonie, Dalmácie a západní část Bosny.“¹⁰⁸ Obdobně tomu prý bylo také v roce 1102, kdy Chorvatsko vstoupilo do státoprávního svazku s Uhrami.¹⁰⁹ Ačkoliv Šulek nenazývá obyvatelstvo Bosny chorvatským jménem, z předestřených konstatací o historickém rozsahu chorvatského státu vyzvojuje závěr, že „stejná krev teče dodnes

krajinami, tj. Hrvatskom, Slavonijom i Dalmacijom.“ (Matija MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*. Prir. I. Frangeš, Zagreb 1965, s. 189)

- 105 Nebosenští autoři podle Jukiće dělí celé toto území buď na Bosnu (Bosnu-Saraj), Tureckou Dalmácii (Hercegovinu) a Turecké Chorvatsko (Krajinu), nebo na Dolní a Horní Bosnu, tj. Bosnu a Hercegovinu. Bosňané pak dávají přednost členění na Bosnu v užším slova smyslu, Posavinu, Krajinu a Hercegovinu: „Inostrani pisatelji njeiki dijeliše Bosnu u Bosnu (Bosnu-Saraj), u Dalmaciju tursku (Ercegovinu) i u tursku Rvatsku (Krajinu) a njeiki u Bosnu dolnju i Bosnu gornju. Bošnjaci dijele u Bosnu strožijeg smisla, Posavinu, Krajinu i Ercegovinu. Meni se pak dopada dijelenje u Bosnu strožijeg smisla, u Krajinu i Ercegovinu; i ovo je razdijelenje po položenju zemlje, rijeka i planina istom prirodnom osnovano.“ (I. F. JUKIĆ, *Zemljeopisno-povjestno opisanje Bosne*, s. 383)
- 106 I. F. JUKIĆ, *Krajina bosanska*. In: I. F. Jukić, *Sabrana djela I*, s. 144. Jukić tímto způsobem vymezoval hranice Tureckého Chorvatska již dříve (Srov. jeho práce z let 1842 a 1843 tamtéž, s. 56, 397). V pojednání *Krajina bosanska* (1848) však poprvé otevřeně polemizoval s autory, kteří kladli východní hranici Tureckého Chorvatska na řeku Vrbasu.
- 107 M. ŠICEL (ed.), *Programski spisi*, s. 223.
- 108 Tamtéž, s. 227–228.
- 109 Tamtéž, s. 232.

v žilách Chorvatů a Slavonců, Bosňanů a Dalmatinců.“¹¹⁰ Přestože i tento autor uvádí, že je západní část Bosny nazývána Tureckým Chorvatskem, ani on blížeji nevymezuje jeho rozsah.¹¹¹

3. 3. Soudobá Bosna očima stoupence ilyrismu: cestopis *Pogled u Bosnu (1842) Matiji Mažuraniće*

Navzdory své geografické, historické a etnické blízkosti byla Bosna v chorvatském prostředí minimálně do 40. let 19. století zemí takřka neznámou. Chorvatsko-bosenské pomezí totiž po staletí tvořilo neklidnou hranici dvou antagonistických světů křesťanství a islámu, což nejen omezovalo možnosti vzájemného poznání, ale současně výrazně ovlivňovalo postoje chorvatské obrozenecké veřejnosti k osmanské říši, islámu a muslimům. Ty měly převážně negativní ráz a byly zatíženy četnými stereotypy a předsudky, neboť se utvářely především na základě domácí literatury s protitureckou tematikou a v souladu s populárním ideologem o Chorvatsku jako předhradí (*antemurale/ predziđe*) křesťanského světa a evropské civilizace.¹¹² Tato skutečnost pochopitelně ovlivňovala také chorvatský pohled na Bosnu, k jejímuž důvěrnějšímu poznání Chorvatům scházela přímá aktuální zkušenost s tamními lidmi a prostředím.

Míra informovanosti chorvatské veřejnosti o poměrech v Bosně se pozvolna začala zvyšovat v první polovině 40. let. Tehdy se v obrozeneckém tisku objevila práce *Zemljeopisno-povjestno opisanje Bosne* (1841, Zeměpisně-historický popis Bosny) a první cestopisné črty I. F. Jukiće, jenž patřil k úzkému okruhu bosenských stoupenců ilyrismu, kteří se rekrutovali z řad tamních františkánů. Jukić seznamoval tehdejšího chorvatského čtenáře s geografii, kulturním dědictvím, historií i současností Bosny z perspektivy člověka bytostně sžitého s bosenským prostředím.¹¹³

Ve svých populárně-vědných a cestopisných textech uveřejněných ve 40. letech popisoval Bosnu jako zanedbanou provincii osmanské říše, v níž se nedaří prosazovat reformy, jež mají vést k zrovnoprávnění sultánových poddaných bez ohledu na jejich víru. Reformnímu procesu se totiž protíví konzervativní a vzpurní bosenští muslimové, kteří se nechtějí vzdát své privilegované pozice vůči bosenským křesťanům pravoslavného

110 „Kamo sreće, da si to dobro zapamte oni Horvati, koji misle, da Slavonac, Bošnjak, Dalmatinac nije njihov pravi brat! Samo imena i oladari se proměniše, al ista karv teče i dandanas u žilah Horvata i Slavonca, Bošnjaka i Dalmatinca.“ (Tamtéž, s. 228)

111 Tamtéž, s. 255.

112 Srov. přílohu 2.; Ivo ŽANIĆ, *Simbolični identitet Hrvatske u trokutu Raskrižje – Predziđe – Most*. In: Husnija Kamberović (ed.), *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova*. Sarajevo 2003, s. 161–202; J. RAPACKA, *Leksikon*, s. 143–145.

113 Srov. Ivan Franjo JUKIĆ, *Sabrana djela I-III*. Sarajevo 1973.

a římskokatolického vyznání.¹¹⁴ Bosňany všech tří konfesí považuje Jukić za jeden ‚genetický‘ národ,¹¹⁵ který mluví nářečím slovanského (ilyrského) jazyka a svůj původ odvozuje od ilyrského kmene Bessů.¹¹⁶ Bosenští křesťané jsou však vykořisťováni a diskriminováni svými muslimskými „příbuznými“,¹¹⁷ jejichž předkové ze zjištěných důvodů konvertovali k islámu.¹¹⁸ Příčinu bosenské zaostalosti Jukić spatřuje ve staleté osmanské nadvládě, díky níž Bosňané žijí v chudobě, nevzdělanosti a bezpráví.¹¹⁹ Současné politicko-společenské zřízení zároveň představuje hlavní překážku pro účelné využití značného přírodního a nerostného bohatství, jímž Bosna disponuje.¹²⁰

Nejobsáhlejší zprávu o soudobé Bosně podal roku 1842 rodák z Přímoří Matija Mažuranić (1817–1881) ve svém cestopise *Pogled u Bosnu* (Pohled na Bosnu).¹²¹ Tato útlá, anonymně vydaná knížka, která byla již tři roky po svém publikování přeložena do češtiny,¹²² sehrála nezastupitelnou úlohu v procesu formování představ chorvatské veřejnosti o soudobých poměrech v Bosně a nabízela bezprostřední vhled do života jejích obyvatel. Po jistou dobu se jednalo o jediný cestopis z pera chorvatského autora, který podával natolik podrobné svědectví o této zemi na pomezí Evropy a Orientu.¹²³

Matija Mažuranić pobýval v Bosně na přelomu let 1839 a 1840. Na území osmanské říše vstoupil ilegálně, což zdůvodňuje tím, že by od rakouských úřadů beztak nezískal povolení k delšímu pobytu.¹²⁴ Ve skutečnosti svou cestu záměrně tajil, neboť byl do Bosny vyslán svými bratry Antunem a Ivanem, kteří si od jeho tajné mise nejspíše slibovali zmapování politických nálad a postojů tamního obyvatelstva.¹²⁵ Všichni tři Mažuranićové byli stoupcem ilyrismu, jehož představitelé sympatizovali s národně-osvo-

114 Srov. I. F. JUKIĆ, *Sabrana djela I*, s. 151, 376.

115 „Bošnjaci su dosad bili ne samo u zemljopisnom smislu, već i u rodoslovnom: pravi Bošnjaci! slavni narod ilirski!“ (Tamtéž, s. 86)

116 Srov. tamtéž, s. 86, 377, 389, 400.

117 Srov. tamtéž, s. 25, 55, 151, 376–377, 382.

118 Srov. tamtéž, s. 28, 379.

119 Srov. tamtéž, s. 19–20, 29, 54, 79, 121, 125, 382, 406.

120 Srov. tamtéž, s. 29, 58–59, 375–377.

121 Zde vycházím z vydání: Matija MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*. Prir. I. Frangeš, Zagreb 1965.

122 Srov. *Pohled na Bosnu čili krátká cesta do oné krajiny vykonaná r. 1839–40. od jednoho krajanu*, Přel. Wilém Dušan Lambl, Praha 1845.

123 Bylo tomu tak až do druhé poloviny 50. let, kdy do Bosny zavítal čelný chorvatský politik, historik a literát I. Kukuljević Sakcinski, který své poznatky z cesty shrnul v knize *Putovanje po Bosni* (1858, Putování po Bosně), již bude věnována patřičná pozornost v jedné z následujících kapitol.

124 M. MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*, s. 193.

125 Tatjana PAIĆ-VUKIĆ, – Ekrem ČAUŠEVIĆ, „Pogled u Bosnu“ Matije Mažuranića kao povijesni izvor. In: *Prilozi za orijentalnu filologiju* (Sarajevo) 56, 2006, s. 179. Nelze ani vyloučit, že Mažuranić navštívil Bosnu v rámci tzv. tajné politiky Ljudevita Gaje, o níž ještě bude řeč.

bozeneckými hnutími na Balkáně.¹²⁶ Je tedy možné, že byl Matija Mažuranić pověřen úkolem navázat kontakt s předáky bosenských křesťanů a zjistit míru jejich vůle a připravenosti k svržení osmanské nadvlády a přisvojení národně-politických cílů stoupenců ilyrismu.

Matija na rozdíl od svých starších bratrů, kteří patřili k čelným osobnostem ilyrského hnutí, nezískal vyšší vzdělání. Během svého pobytu v Bosně se představoval jako řemeslník, který se hodlá usadit v osmanské říši, neboť doma nemůže vzdorovat početné konkurenci. Po několika týdnech byl donucen svou cestu přerušit v důsledku nemoci, vyčerpání a podezření, které vůči němu pojal sarajevský paša. Navzdory původnímu plánu se tak tomuto literárnímu samoukovi nepodařilo procestovat celou zemi a navázat kontakt s předáky tamních katolíků a pravoslavných, což nejspíše bylo jedním z cílů jeho tajné mise.¹²⁷

Vzhledem k ilegální povaze Mažuranićova pobytu v Bosně, vyšel jeho cestopis anonymně pod názvem *Pogled u Bosnu ili kratak put u onu krajinu učinjen 1839–40. po jednom domorodcu* (1842, Pohled do Bosny aneb krátká cesta do oné země vykonaná r. 1839–40 jedním krajanem). Rukopis byl před vydáním zredigován autorovými bratry, kteří z něj podle všeho odstranili některé politicky citlivé pasáže, jež by mohly popudit dobovou cenzuru.¹²⁸ Svě politicko-ideologické přesvědčení Mažuranić neotevřeněji prezentuje v předmluvě cestopisu,¹²⁹ v níž se zabývá svou motivací k návštěvě Bosny. Spisovatel zde uvádí, že jej k jeho cestě přiměla touha poznat poměry v této sousední zemi, kterou s Chorvatskem pojí četné vazby, a přitom o ní domácí vzdělanci vědí méně než o Americe, Číně či Indii. Důvod, proč tomu tak je, spatřuje ve skutečnosti, že po skončení období válek, v nichž Chorvaté prolévali krev v bojích s Turky, ztratili o Bosnu zájem a svou pozornost obrátili ke vzdělanému západu. Nastala tak prý situace, kdy lidé v Chorvatsku vědí více o západoevropských národech, než o sobě samých. Přitom v Bosně, kterou Mažuranić nazývá „součástí naší Ilýrie“, žijí „jen naši bratři, praví Ilyrové“.¹³⁰ Současně ovšem čtenáře upomíná na skutečnost, že třetina Chorvatska, tj. „celé území mezi řekami Unou a Vrbasem“,¹³¹ se dosud nachází pod tureckou nadvládou. V souladu s chorvatskou stavovskou ideologií tak z Bosny vyděluje Turecké Chorvatsko, jež považuje za integrální součást Trojjediného království. Jako zvláštní územní jednotku zmiňuje také Hercegovinu, kterou se mu však při této příležitosti nepodařilo navštívit.

V první části cestopisu nazvané *Putovanje u Bosnu i natrag* (Cesta do Bosny a zpět) Mažuranić barvitě líčí své zážitky, postřehy a dojmy z pu-

126 Srov. tamtéž, s. 178.

127 T. PAIĆ-VUKIĆ, – E. ČAUŠEVIĆ, „Pogled u Bosnu“, s. 179.

128 Tamtéž, s. 177, 180, 182.

129 M. MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*, s. 189–190.

130 Tamtéž, s. 190.

131 Tamtéž, s. 189.

tování po střední Bosně a Podriní. Kromě prožitých dobrodružství, během nichž spisovatelův život nejednou visel na vlásku, tento vynikající pozorovatel poutavě popisuje svá setkání a zkušenosti s lidmi různých vyznání a společenského postavení, od pravoslavné ráje až po sarajevského pašu,¹³² do jehož služeb vstoupil. Zaznamenává též příběhy a pověsti, které po cestě vyslechl od místních lidí, přičemž tato vyprávění „přiživují jeho, ale také čtenářovy představy o Bosně jako mystické, tajemné, ponuré zemi, v níž se stírají hranice mezi skutečným a pohádkovým“.¹³³ Svůj text píše lidovým jazykem bohatým na turcismy a dialektismy, jejichž prostřednictvím se mu daří působivě vystihnout lokální kolorit a mluvu lidí, s nimiž přichází do kontaktu. Přestože čtenáři přibližuje také vzhled bosenských měst Sarajeva, Travniku a Zvorniku, mnohem větší pozornost než navštíveným místům či krajině věnuje domácímu obyvatelstvu.¹³⁴

V druhé části knihy nazvané *Različite opaske o Bosni* (Různé poznámky o Bosně) spisovatel detailně popisuje příbytky, způsob oblékání, jazyk, náboženské a pohřební rituály či stravovací a stolovací návyky Bosňanů. Koncentruje se přitom na zachycení způsobu života, postojů a hodnot bosenských muslimů, jejichž svět byl pro tehdejší chorvatskou veřejnost doposud zahalen rouškou tajemství. Nutno podotknout, že Mažuraničem předestřená charakterizace bosenských muslimů do značné míry koresponduje se stereotypizovaně negativním obrazem vyznavačů islámu v dominantním dobovém vnímání chorvatské společnosti. Bosenské muslimy vykresluje jako nevypočitatelný, bojechtivý a snadno zmanipulovatelný živel, který pociťuje bezmeznou loajalitu k autoritám a hrdost na příslušnost k islámu, jež leckdy přerůstá v nenávist vůči jinověrcům.¹³⁵

Opakovaně popisuje zkreslené a naivní představy bosenských muslimů o křesťanském světě,¹³⁶ jež svědčí nejen o jejich slabém vzdělání a duchovní uzavřenosti, ale také o dlouhodobé izolaci Bosny od zbytku Evropy. S tím souvisí také podezřívavost muslimů vůči cizincům, kterou Mažuranič během své cesty zakusil v podobě obvinění ze špionáže.¹³⁷ V jedné zvláště kritické situaci, kdy prakticky umíral vysílením, se setkal také

132 Termínem *rája* (z arab. re'aya = stádo, poddaný) bylo v osmanské říši v 19. století primárně nazýváno nemuslimské obyvatelstvo, tj. křesťané a židé. Původně se však výraz vztahoval na všechny hospodářsky činné sultánovi poddané (zemědělce, řemeslníky a obchodníky) včetně muslimů.

133 T. PAIĆ-VUKIĆ, – E. ČAUŠEVIĆ, „Pogled u Bosnu“, s. 183.

134 Cestovatelovou velkou devizou byla v tomto ohledu jeho znalost místního jazyka, která mu skýtala značný potenciál pro bezprostřední poznání mentality Bosňanů. Tuto skutečnost také vyzdvihovala dobová chorvatská kritika: „Teško bi ikoji Evropljanin tako proniknuo duboko život Bosanaca, napose muslimana, i opisao ih tako lijepo čistim narodnim jezikom, kako je to učinio jedan od naših rodoljuba.“ (Stanko VRAZ, *Djela III*. Zagreb 1955, s. 454–455, citováno dle předmluvy I. Frangeše k M. MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*, s. 176)

135 M. MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*, s. 211, 213–214, 235–236, 242–247.

136 Tamtéž, s. 222, 245–246.

137 Tamtéž, s. 210, 222.

s projevy soucitu a milosrdenství ze strany muslimských kupců a jednoho duchovního.¹³⁸ Spisovatel ovšem naznačuje, že vůle muslimů pomoci cizímu člověku v nesnázích je do značné míry motivována snahou dodržovat povrchně chápané a ritualizovaně praktikované náboženské povinnosti.¹³⁹ Tato ojedinělá epizoda tudíž nijak zásadně nemění převážně negativní vyznění Mažuranićovy sondy do mentality bosenských muslimů.

Značnou pozornost věnuje spisovatel rovněž vylíčení postavení křesťanské ráje. Její tíživé životní podmínky interpretuje jako důsledek všeobecného bezpráví, zvláště despotických pašů i každodenní diskriminace a ponižování ze strany obyčejných muslimů.¹⁴⁰ V tomto ohledu neshledává většího rozdílu mezi postavením pravoslavných věřících a katolíků, jejichž františkánští duchovní jen snad úspěšněji vzdorují konverzím katolických dívek a žen k islámu.¹⁴¹ Příslušníci obou náboženských komunit jsou dle Mažuranićova textu vystaveni obdobnému společensko-hospodářskému útlaku a pohrdání ze strany muslimů. Těm se však prý křesťané směle vyrovnají svou pověřivostí a obdobně obhroublým způsobem vyjadřování a komunikace.¹⁴² Stoupeneci všech tří vyznání rovněž sdílí chudobu, v níž žije nejen křesťanská rája, ale také muslimští rolníci, jejichž jedinou útěchou je za dané situace představa o vlastní privilegovanosti ve vztahu k jinověrcům.¹⁴³

Na všechny obyvatele Bosny bez ohledu na jejich náboženskou příslušnost vztahuje, nejspíše zeměpisně pojímaný, termín *Bošnjaci* (Bosňané). V souladu s národně-integrační koncepcí ilyrismu je považuje za jediný národ (Ilyry), který mluví ilyrským (tj. jihoslovanským) jazykem silně prostoupeným turcismy, jež Bosňané na rozdíl od Mažuraniće nepokládají za cizorodý prvek.¹⁴⁴ Mezi jednotlivými konfesemi prý panuje vypjatá nenávisť, jež je charakteristická také pro vztah mezi Osmany a slavofonními bosenskými muslimy,¹⁴⁵ které spisovatel nazývá „našimi“ či „ilyrskými Turky“.¹⁴⁶ Navzdory skutečnosti, že jím prezentovaný obraz bosenských muslimů není příliš lichotivý, je si plně vědom jejich slovanské identity a považuje je tudíž za rovnoprávnou součást ilyrského (jihoslovanského) národního společenství. Zvláštní lítost Mažuranić vyjadřuje nad skutečností, že se nenávidí nejen muslimové a křesťané, ale také katolíci a pravoslavní, přestože jsou „*krví i svatou vírou praví rození bratři*“.¹⁴⁷ Stoupen-

138 Tamtéž, s. 219–220.

139 Tamtéž, s. 219, 235.

140 Tamtéž, s. 210, 216, 229, 239, 242–244, 247.

141 Tamtéž, s. 207.

142 Tamtéž, s. 224–225, 236–238, 241

143 Tamtéž, s. 208, 215–216.

144 Tamtéž, s. 230. Mažuranić svůj cestopis doplnil slovníčkem turcismů, který příznačně nazval *Nekoliko turskih barbarizama* (Několik tureckých barbarismů).

145 Tamtéž, s. 230–231.

146 Tamtéž, s. 201, 230.

147 Tamtéž, s. 234–235.

ci jednotlivých vyznání se prý vzájemně častují urážlivými jmény, jejichž užívání je dle spisovatele nutno vymýtit, pokud chtějí Bosňané dosáhnout štěstí a pokroku.¹⁴⁸

Z Mažuranićova textu vyplývá, že bosenští Slované všech tří konfesí jsou obětí několikasetleté osmanské nadvlády, v jejímž důsledku žijí v nevzdělanosti, chudobě a obavách o vlastní život a majetek, jichž nejsou ušetřeni ani ti nejmocnější.¹⁴⁹ Přestože autor přímo nevybízí k odstranění turecké nadvlády, svým cestopisem dobovému čtenáři sugeruje, že současný tristní stav, v němž se země nachází, není dlouhodobě udržitelný. Bosnu portrétuje jako exotickou, nebezpečnou a zaostalou provincii, v níž vládne bezpráví, nenávisť a pasivita.¹⁵⁰ Mezi řádky přitom naznačuje, že tato oblast disponuje značným hospodářským i lidským potenciálem, který může být rozvinut jen v případě, že Bosna získá osvícenější vládu a jejímu obyvatelstvu se dostane lepšího vzdělání.¹⁵¹

3. 4. Kletí Turci nebo ilyrští bratři?: bosenští muslimové v ideologii ilyristu¹⁵²

Přestože charakteristickým rysem ideologie ilyristu bylo zdůrazňování bratrství jižních Slovanů bez ohledu na jejich náboženskou příslušnost, hluboce zakoreněný odpor vůči islámu a jeho vyznavačům představoval překážku pro důslednou konceptualizaci bosenských muslimů jako rovnocenné součásti ilyrského národa. Již J. Drašković ve svém výčtu obyvatelstva Veliké Ilýrie z roku 1832 zahrnul do populace Bosny pouze katolíky a pravoslavné, přičemž místní Slované vyznávající islám ztotožnil s Tur-

148 Tamtéž.

149 Tamtéž, s. 212, 214.

150 Historickou věrohodnost Mažuranićem předestřenému obrazu Bosny přesvědčivě zpochybnili chorvatští osmanisté Tatjana Paić-Vukić a Ekrem Čaušević. Výpovědní hodnotu Mažuranićových poznatků a postřehů o poměrech v soudobé Bosně podle nich snižuje řada faktorů souvisejících s autorovým intelektuálním zázemím a komplikovanými okolnostmi jeho cesty. Cestovatel zemi navštívil tajně a v zinním období, často bloudil, cestoval sám, nezřídka pěšky a nakonec také vysílen nemocí. Přicházel do styku převážně s nevzdělanými lidmi z nižších společenských vrstev, od nichž nekriticky přejal mnoho zaujatých a nesprávných informací. Na základě jejich zpráv, jednání a postojů přitom do značné míry vystavěl svůj převážně negativní obraz Bosny a tamní společnosti. Ve svém výkladu se dopustil četných generalizací, nepřesností a chyb, které lze přičíst na vrub také jeho slabému vzdělání, zažitým předsudkům a nízké míře otevřenosti ke kulturní jinakosti. (Srov. T. PAIĆ-VUKIĆ, – E. ČAUŠEVIĆ, „Pogled u Bosnu“, s. 177–191)

151 M. MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*, srov. např. s. 220, 229, 236.

152 Tato podkapitola je přepracovanou a rozšířenou verzí mého textu: Petr STEHLÍK, *Kletí Turci nebo ilyrští bratři? Bosenští muslimové v programových spisech a literatuře ilyristu*. In: Marek Příhoda – Hana Vaňková /eds./, *Slovanské jazyky a literatury: hledání identity*. Praha – Červený Kostelec 2009, s. 243–250.

ky.¹⁵³ Rovněž v literatuře a tisku období ilyrismu se na slovanské muslimy obvykle vztahoval pojem *Turek*, s nímž byly spjaty četné negativní konotace a stereotypy, jež se formovaly převážně na základě představ o islámu a Jihoslovanech muslimské víry a neměly tudíž nic společného s turectvím v etnickém slova smyslu.¹⁵⁴

Světónázorová východiska stoupců ilyrismu byla v tomto ohledu zásadně ovlivněna jednak jihoslovanskou lidovou epikou pojednávající o hrdinném vzdoru křesťanských hajduků proti morálně a kulturně inferiorním osmanským utlačovatelům, jednak rozsáhlým korpusem domácí literatury posledních tří staletí, jejímž ústředním tématem byl boj proti Turkům a s ním spojené rozvíjení mýtu o mučednickém údělu Chorvatska jako přední strážní křesťanského světa.¹⁵⁵ Literatura ilyrismu přitom vydatně čerpala ideové a tematické podněty právě z textů příslušejících k této tradici.

Ve 30. a 40. letech 19. století tak v chorvatském prostředí vznikají četné poémy, prózy i dramata pojednávající o idealizovaných aktérech protitureckých válek a soudobých ozbrojených potyčkách jihoslovanských junáků s krutými, zbabělými a dekadentními Turky. Démonizace Turků dosahuje symbolického vrcholu na stránkách eposu Ivana Mažuraniće (1814–1890) *Smrt Smail-agy Čengiće* (1846), který bývá považován za umělecky nejzdařilejší literární text tohoto období. Také v tomto díle ovšem není hlavní zápornou postavou etnický Turek, ale Slovan muslimské víry, jehož v hloubi duše tíží hřích konverze k islámu.¹⁵⁶ Hlas svého nečistého svědomí přitom potlačuje tím, že páchá zvěrstva nad křesťany. Zatímco černohorští mstitelé, kteří jej zavraždí, jsou autorem vykresleni jako ctnostní bojovníci za svobodu, Smail-aga je personifikací „tureckého jha“, jež musí být všemi prostředky odstraněno, pokud mají jižní Slované znovunabýt svou ztracenou jednotu a vykročit vstříc šťastnější budoucnosti.

Protiturecký étos úzce spjatý s podporou národně-osvobozovacích procesů na Balkáně a jihoslovanskými integračními plány představoval jeden z ústředních ideologemů ilyrského hnutí a jako takový byl samozřejmě hojně zastoupen na stránkách ilyrských periodik i literárních děl. Nenáviděnou tureckou moc přitom v očích tehdejší chorvatské veřejnosti ztělesňovali právě bosenští muslimové, kteří se účastnili příležitostných ozbrojených potyček na rakousko-tureckém pomezí a současně figurovali

153 M. ŠICEL (ed.), *Programski spisi*, s. 78.

154 Výraz *Turek* (chorvatsky *Turčin*) byl v chorvatském prostředí po staletí užíván jako označení pro vyznavače islámu, který byl v souladu s tímto principem nazýván *turska vjera* (turecká víra/turecké vyznání).

155 Srov. Davor DUKIĆ, *Sultanova djeca. Predodžbe Turaka u hrvatskoj književnosti ranog novovjekovlja*. Zadar 2004; TÝŽ, *Osmanizam u hrvatskoj književnosti od 15. do sredine 19. stoljeća*. In: Anagram, http://www.hrvaskiplus.org/prilozi/dokumenty/anagram/Dukic_Osmanizam.pdf, 20. 10. 2009.

156 Srov. Ivan MAŽURANIĆ, *Smrt Smail-agy Čengiće*. In: Dušan Karpatský (ed.), *Koráb korálový: tisíc let charvátské poezie v díle stovky básníků*. Praha 2007, s. 297–298.

jako odpůrci reformního úsilí Porty¹⁵⁷ ve zprávách z Bosny či nemilosrdní utlačovatelé křesťanské ráje v dobové literatuře. Zatímco na bosenské křesťany římskokatolického i pravoslavného vyznání bylo v literárních textech období ilyristu nahlíženo jako na žalostné oběti turecké zvůle, bosenským muslimům v nich obvykle příslušela úloha zkažených, primitivních a násilnických *Turků*.

Častým motivem vlastenecké lyriky 30. a 40. let přitom byly výzvy k jednotě v boji proti tureckému nepříteli a k osvobození bratří trpících pod osmanskou nadvládou. Antun Mihanović v básni *Hrvatska domovina* (1835, Chorvatská vlast), jež se později stala chorvatskou národní hymnou, vyzývá Chorvaty k souboji s nepřitelem cihajícím za hraniční řekou Unou, zpoza níž se ozývají nářky zotročených bratří.¹⁵⁸ V poemě bosensko-františkána Martina Nediće ze stejného roku promlouvá básník hlasem víly Bosňanky o mukách, jež zažívá Bosna od doby, kdy jí „nečistí Turci osídlili“, přičemž vyjadřuje naději, že víla Chorvatka nezůstane lhostejná k utrpení své posestrimy.¹⁵⁹ Obdobné poselství adresoval chorvatským čtenářům Ljubomir Martić prostřednictvím básně *Plač Bosne*, v níž vytýká Evropě nezájem o osud bosenských křesťanů, kteří žijí pod tureckou krutovládou, zatímco se jejich „milí bratři vzdělávají“. Žádá proto o pomoc „slavné chorvatské rytíře“ a vídeňský dvůr, jemuž přisuzuje úlohu utěšitele a garanta pozemské spravedlnosti.¹⁶⁰ Mate Topalović spatřuje příčinu tragického údělu Bosny v nedostatku národní shody a stejně jako řada dalších dobových básníků volá po její obnově.¹⁶¹ Teprve pak budou dle Toma Blažeka Ilyrové moci úspěšně vzdorovat Hunům (tj. Maďarům) a Turkům.¹⁶² Pavao Štoos vyjadřuje soucit s bosenskými bratry, „jejichž úpění nás všechny trápí“ a Ognjeslav Utješenović Ostrožinski vyzývá své současníky, aby přispěli k osvobození bulharských, hercegovských a bosenských křesťanů z „otrockých okovů“.¹⁶³

Verše těchto autorů dokládají, že vlastenecká poezie představovala vhodné médium pro vyjádření politických poselství, která nemohla být

157 Vláda osmanské říše byla v křesťanské Evropě v 18. a 19. století označována jako Porta (případně Vznešená porta či Vysoká porta). Toto metonymické pojmenování bylo odvozeno od vysoké vstupní brány (lat. porta) paláce, v níž vláda sídlila.

158 Antun MIHANOVIĆ, *Hrvatska domovina*. In: J. Ravlić (ed.), *Hrvatski narodni preporod I*, s. 189–190.

159 Martin NEDIĆ, *Razgovor koga vile Ilirkinje imadoshe u pramalitje 1835*. Karlovac 1835, s. 12, 30.

160 Ljubomir MARTIĆ HERCEGOVAC, *Plač Bosne*. In: Kolo (Zagreb), *Knjiga II.*, 1842, s. 14–16. Pod tímto pseudonymem publikoval ve 40. letech své verše Grgo Martić, jedna z nejvýraznějších osobností bosenskohercegovské kultury a veřejného života 19. století.

161 Mate TOPALOVIĆ, *Tužna Bosna*. In: J. Ravlić (ed.), *Hrvatski narodni preporod II*, s. 43–44.

162 Tomo BLAŽEK, *Sloga od boga*. In: J. Ravlić (ed.), *Hrvatski narodni preporod I*, s. 261–261.

163 Pavao ŠTOOS, *Poziv u kolo ilirsko*. In: Tamtéž, s. 251–253; Ognjeslav UTJEŠENOVIĆ OSTROŽINSKI, *Jeka od Balkana ili Suze bugarskih, hercegovačkih i bosanskih hrišćana*. In: J. Ravlić (ed.), *Hrvatski narodni preporod II*, s. 229–232.

otevřeně prezentována v programových spisech ilyrismu. Primárním cílem takovýchto básní bylo vyvolat pocit sounáležitosti s křesťany žijícími pod osmanskou nadvládou a utvrdit čtenáře v přesvědčení, že Chorvatsku (respektive „rakouským“ Ilyrům) přísluší významná úloha při řešení východní otázky. Ačkoliv byly básnické výzvy k národní shodě určeny také Bosňanům, vzhledem k jejich protitureckému vyznění lze jen stěží předpokládat, že by byly adresovány také bosenským muslimům. Totéž platí pro obdobné apely obsažené v programových spisech ilyrismu, jejichž autoři sice nebucují k svržení osmanské nadvlády a pomoci křesťanským bratřím, ale mezi náboženstvími vyznávanými Ilyry nikdy nezmiňují islám.

Navzdory výrazným protitureckým elementům ilyrské ideologie si její stoupcí uvědomovali, že bosenští muslimové jsou lidé slovanského původu a jazyka.¹⁶⁴ Stáli tak před dilematem, jak tuto komunitu zahrnout do svých národně-integračních plánů vycházejících z myšlenky slovanské vzájemnosti. Řešení této otázky nejčastěji spatřovali v osvětovém působení a šíření vědomí společného jazyka, kulturních tradic a etnické příbuznosti jižních Slovanů, od něž si slibovali postupné získání bosenských muslimů pro své národně-integrační a politické cíle. První ucelenější zprávu o způsobu života, zvyčích a mentalitě bosenských muslimů podal M. Mažuranić v analyzovaném cestopise *Pogled u Bosnu* (1842), v němž naznačil určitý potenciál pro realizaci těchto myšlenek. Ten by mohl spočívat ve vzájemné nenávisti panující mezi Osmany a bosenskými muslimy, kteří jsou prý ke všemu velmi hrdí na svůj mateřský jazyk a bosenský původ.¹⁶⁵ Zatímco bosenští muslimové sami sebe nazývají *Bošnjaci* (Bosňané), přičemž užívání tohoto označení upírají křesťanské ráji, Osmané na své souvěrce hledí jako na „poturčence“, kteří jsou „horší než ďauři“.¹⁶⁶ Také Jukić uvádí, že Osmané považují bosenské muslimy za méněcenné „polokřesťany“. Z toho prý plyne, že „bosenský poturčenec“ má raději „vlacha“ (bosenského křesťana) než Osmana, jemuž vytýká, že se zřekl své víry a stal se ďaurem, neboť

164 Kupříkladu D. Seljan uvádí (1840), že bosenští „Turci“ jsou potomky Ilyrů, kteří nemluví jiným než ilyrským (tj. slovanským) jazykem. Všichni Bosňané bez ohledu na vyznání jsou prý rodem i jazykem „Ilyro-Slované“. (D. SELJAN, *Početak*, s. 82–83). V obdobném duchu se vyjadřují také M. Mažuranić ve svém cestopise nebo I. F. Jukić, který tvrdí (1841), že v Bosně žije jednotný slovanský národ, který mluví nejjistším ilyrským nářečím: „Narod u Bosni jest jedan i to slavjanski narječja ilirskog, i ovo kod Bošnjaka da je najčistije se održalo, ne treba da dokazujem“. (I. F. JUKIĆ, *Zemljeopisno-povjestno opisane Bosne*, s. 377)

165 „Bošnjaci i Osmanlije, premda su muhamedovci i jedna i drugi, opet se mrze strašno, kao prava nebraća. [...] I premda paša sarajevski dobro znade turski, arapski i arnautski, zato mu ipak nije drago da tko pred njim turski razgovara. Ako mu tko po turski kaže, a on uvijek bošnjački odgovara, i kaže „da je naš slavni bošnjački jezik od svih najljepši na svijetu.“ (M. MAŽURANIĆ, *Pogled u Bosnu*, s. 230–231)

166 „U Bosni se kršćani ne smiju zvati Bošnjaci: kad se reče Bošnjaci: onda muhamedovci samo sebe razumiju, a kršćani su samo raja bošnjačka, a drukčije vlasi“ [...] Osmanlija kaže da su Bošnjaci poturice, i da su gori od đaura“. (Tamtéž) Ďaur je hanlivé označení pro nemuslimy.

přijal křesťanský způsob oblékání a podvolil se evropeizačním reformám Porty.¹⁶⁷

Celá Jukićova tvorba a různorodá osvětová činnost svědčí o tom, že tento „Ilyr z Bosny“ sdílel s Matijou Mažuranićem jeho výše zmiňovanou víru v možnost vykořenění bosenské zaostalosti prostřednictvím zavedení modernější správy a zlepšení vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Ačkoliv se svými texty vydanými v chorvatském tisku 40. let částečně podílel na utváření nepříznivého obrazu bosenských muslimů v chorvatské společnosti, také on zdůrazňoval slovanský původ „poturčenců“ a nevyklučoval možnost jejich budoucího sblížení s ostatními Jihoslovany, jemuž dosud stálo v cestě jejich nedostatečné vzdělání a nízká míra národní uvědomělosti.

Nutno podotknout, že pro některé stoupence ilyrismu zřejmě byla logickou součástí procesu „evropeizace“ a „nacionalizace“ slovanských muslimů jejich náboženská konverze. Jak napovídají některé dobové literární texty, křest „poturčenců“ byl těmito osobnostmi vnímán jako žádoucí návrat „zbloudilých ovcí“ k víře předků. Jednou z hlavních postav Mažuranićovy poémy *Smrt Smail-agy Čengiće* je agův strážce Novica, jenž se přidá na stranu Černohorců, kteří jej přijmou do své rotý poté, co přestoupí na pravoslaví.¹⁶⁸ Novicův návrat k „pravé víře“ je vylíčen jako dojemný iniciační akt posvěcený Bohem, který musí tento „krutý Turek, katan Černé Hory“ podstoupit,¹⁶⁹ aby se stal součástí kolektivu ztělesňujícího Dobro, vznešené ideály a šťastnější budoucnost. Také v novele Dragojly Jarnevićové *Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu* (1843, Oběti z lásky a věrnosti k vlasti) „poturčenec“ Ađimir zradí svého ukrutného pána, poté co v jeho žilách „vzkypí krev pradědů“.¹⁷⁰ Stane se tak v reakci na rezolutní odmítnutí vlastizrady chorvatskou ženou Zorkou a jejím manželem, kteří padli do tureckého zajetí. Ađimir jim pomůže uprchnout, vstoupí do služeb chorvatského bána Petra Zrinského a zaváže se k přestupu na víru svých předků. Ađimirovi poradní sluhové tureckého původu však navzdory původním slibům odmítnou přijmout křest a svého pána zavraždí.

V postoji stoupců ilyrismu k bosenským muslimům se tudíž odrážely dvě protichůdné tendence, jež patřily k základním ideovým východiskům tohoto kulturně-politického hnutí. Úsilí o sblížení všech Jihoslovanů bez ohledu na jejich náboženskou příslušnost kontrastovalo s dominantním protitureckým étosem ilyrské ideologie. Na jednu stranu se v dobové literatuře a tisku setkáváme s častým ztotožňováním slavofonních musli-

167 „Svi Osmanlije drže Bošnjake turske za polu-vlahe i s tim ih napastuju, da oni nijesu pravi čispet svetca Muhameda. Odtud dolazi, da bosanski poturica voli i vlahu, nego Osmanliji, jer vele: Osmanlija odreko se je svog vjerozakona i kaurinom posto, uzamši njegovu odjeću i uredbe švabske, tj. nizam.“ (I. F. JUKIĆ, *Putovanje po Bosni 1843*. In: I. F. Jukić, *Sabrana djela* I. Sarajevo 1973, s. 48)

168 Srov. I. MAŽURANIĆ, *Smrt Smail-agy Čengiće*, s. 282–283.

169 Tamtéž, s. 273.

170 Dragojla JARNEVIĆ, *Žrtve iz ljubavi i vjernosti za domovinu*. In: J. Ravlić (ed.), *Hrvatski narodni preporod II*, s. 34.

mů s Turky a nenáviděnou osmanskou nadvládou, na druhou stranu s vědomím o jejich slovanské identitě, jež by jim teoreticky měla zajistit rovnoprávné postavení v rámci široce pojatého ilyrského národního společenství.

Již v tomto stádiu chorvatské národní integrace však zaznívají také výrazy obdivu k bosenským muslimům a výzvy k muslimsko-křesťanskému dialogu a toleranci. Jejich hlasatelem byl Ivan Kukuljević Sakcinski (1816–1889), který svými myšlenkami předznamenal pravašskou konceptualizaci bosenských muslimů jako integrální a rovnoprávné součásti chorvatského národa. Tento politik, literát a historik šlechtického původu publikoval ve 40. letech řadu článků, v nichž velebil úlohu slovanských muslimů v dějinách osmanské říše a jihovýchodní Evropy.¹⁷¹ V roce 1847 pak na půdě chorvatského sněmu pronesl projev, v němž tvrdil, že „[n]áš národ dal turecké říši nejslavnější vezíry, vévody a královské místodržící“.¹⁷² Současně ovšem vyjádřil politování, že díky nedostatku národního vědomí a nezájmu o prosazování vlastního jazyka a národnosti se tentýž národ „musí dosud v nejkrásnějších koutech jižní Evropy, stejně jako ve velké části naší chorvatské vlasti,¹⁷³ klanět hrstce turko-azijských tyranů.“¹⁷⁴ Kukuljević tedy považoval islamizované Slované za nedílnou součást vlastního národního celku, který poněkud nesystematicky nazýval slovanským, ilyrským i chorvatským jménem.¹⁷⁵ Slovanským příslušníkům mocenské a intelektuální elity osmanské říše ovšem stejně jako dalším věhlasným osobnostem slovanského původu, které se „odcizily národu“, vytýkal jejich kosmopolitismus.¹⁷⁶ Podle Kukuljeviće se tito velikáni ztotožnili s cíli a hodnotami cizinců, přičemž pozapomněli svou vlast a původ. Slované sice mohou být pyšní na skutečnost, že z jejich řad vzešly historické osobnosti, které ve své době „otřásaly světem“, zároveň však musí litovat, že se obvykle jednalo o „odrodilce“, kteří sloužili cizím zájmům.¹⁷⁷

171 Srov. Marin KNEZOVIC, *Ivan Kukuljević Sakcinski o Bosni i Hercegovini u doba preporoda*. In: *Povijesni prilozi* (Zagreb) 20, 2001, s. 209–237.

172 Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Govor održan 23. listopada 1847. u Hrvatskom saboru*. In: I. Kukuljević Sakcinski, *Izabrana djela* (ed. Nikola Batušić). Zagreb 1997, s. 642.

173 „Velkou částí naší chorvatské vlasti“ má Kukuljević na mysli Turecké Chorvatsko.

174 „Naš narod dao je turskomu carstvu najslavnije vezire, vojvode i podkraljeve, skidao je care s prestolja i podizao druge; ali ne imajući narodnog duha i ne braneći jezik s narodnostju, mora se još uvěk u najljepših stranah južne Evrope, kao što i u velikoj strani naše domovine horvatske, klanjati šaki turko-azijskih tiranah.“ (Tamtéž)

175 Srov. K. NOVAK, *Po rodu, po karvi i po jeziku*, s. 147–174.

176 Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Něšto iz Dogodovštine Velike Ilirije*. In: *Danica ilirska*, br. 4, 22. 1. 1842.

177 „To su pojedine one zvězde, koje u tamnoj dogodovštini našoj sijahu. – Mi se imamo visoko ponositi š njimi; jer su proizišle iz naroda našega, i ponajviše iz prostog naroda; budući dokazuju time, koliko sposobnosti, koliko duha, koliko moći u narodu tomu sakriveno leži, čím su toliki, ne samo pod rimskom vladom, nego i pod drugimi vladanji, osobito pod turskom, iz ništa tako visoko uspeli se, da su – tako rekuć – zaista světom děrmati mogli. [...] Svi toliki veliki ljudi od naroda našega, [...], čím se popeše do najvišeg stupnja, zaboravioše narod svoj, i pod tudjim vladanjem tudji, ostali su i kao vladari tudji. – Oni su bili sve, samo ne domorodci, oni su po-

Kukuljević jako typický představitel romantického nacionalismu věřil v domnělou prapůvodní jednotu národa, která byla narušena v důsledku nepříznivých historických okolností a nekritického přejímání cizorodých duchovních a kulturních vlivů. Kýžené sjednocení roztržštěných národních sil podle něj předpokládalo posílení vědomí společného původu, tradic a jazyka, povýšení národních zájmů nad loajalitu k cizím vládcům a překonání náboženské výlučnosti.

Tragické důsledky národní nejednoty Kukuljević tematizuje v divadelní hře *Juran i Sofija* (1839), která pojednává o okolnostech bitvy u Sisku roku 1593, v níž Chorvaté porazili turecké vojsko složené převážně z bosenských muslimů. V jednom dějství autor dává slovo srbskému starci,¹⁷⁸ který naruší bojovou morálku části tureckého ležení svým proslovem o společném ilyrském původu Chorvatů, Srbů a Bosňanů. Ačkoliv si někteří útočníci uvědomí bratrovražednou povahu blížící se bitvy, většina Bosňanů upřednostní věrnost současnému panovníkovi a uposlechne výzvu svého velitele k boji s Chorvaty, „*našimi sveřepými nepřáteli*“.¹⁷⁹ Dějství končí rétorickou otázkou srbského starce: „*Copak to tak zůstane navždy? – Dokdy se budou vraždit bratři!*“¹⁸⁰

Z hlediska analyzovaného tématu zaujímá výjimečné postavení v Kukuljevićově tvorbě 40. let novela *Bratja* (1842, Bratři),¹⁸¹ v níž tento čelný představitel ilyrského hnutí nejuceleněji formuloval své pohledy na Bosnu a její postavení v národně-integračním a politickém úsilí chorvatských obrozenců. Tato próza pojednává o bratrech ze severní Dalmácie – Jaromirovi a Ivanovi, kteří se vydávají hledat Jaromirovu snoubenku unesenou Turky. Zatímco Jaromír zamíří do Bosny, kde se spřátelí s tamními pravoslavnými křesťany, Ivana přivede jeho touha po poznání Hercegoviny na dvůr mostarského paši. Spisovatel prostřednictvím vyprávění paralelních příběhů dvou bratrů jednak prezentuje své romantické představy o bosenských křesťanech i muslimech, jednak formou literárního textu nastiňuje program stoupenců ilyristu (potažmo chorvatské politiky) vůči Bosně a tamním „ilyrským bratřím“.

Také Kukuljević rozlišuje Turecké Chorvatsko, Hercegovinu a Bosnu v užším slova smyslu. Jaromír dle vyprávění dospěje do Bosny teprve poté, co projde Tureckým Chorvatskem.¹⁸² Na konci svého putování narází na zříceninu chrámu „*z pohansko-ilyrských časů*“,¹⁸³ v němž se shromažďují hajduci z řad místní pravoslavné ráje. Ti jej ujišťují, že nejsou žádní

znawali sva čutjenja u obće izobraženih ljudih, samo ne ljubav k rodu i domovini. – Oni su bili kosmopolite, oni si bili kerštjani, samo ne domorodci.“ (Tamtéž)

178 Srov. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Juran i Sofija*. In: Izabrana djela, s. 233–235.

179 Tamtéž, s. 233.

180 Tamtéž, s. 235.

181 Srov. Ivan KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Bratja* (Narodna novela). In: Izabrana djela, s. 111–141.

182 Tamtéž, s. 120.

183 Tamtéž, s. 121.

loupežníci a hrdlořezové, nýbrž obyčejní lidé, kteří odmítají nadále snášet četná příkoří, jež jim a jejich blízkým působí Turci. Autor je popisuje jednak jako statečné mstitele, kteří jsou odhodláni obětovat vlastní životy za svobodu,¹⁸⁴ jednak jako uvědomělé Slovanů,¹⁸⁵ pro něž je Jaromir bratrem, jehož si váží i pro jeho chorvatský původ. Podle mínění jednoho z hajduků je totiž Chorvat „rozený nepřítel všech Turků“.¹⁸⁶

Jaromirovi bosenští přátelé osvobodí jeho nastávající ze spárů tureckých únosců, načež zamilovaný pár doprovodí na chorvatskou hranici, kde se vůdce hajduků rozloučí slovy: „Až kolem chorvatské hranice a v celé své vlasti zaslechneš zvuk bosenské polnice, vzpomeň si tehdy ve svém štěstí na nás nešťastníky a spolu se svými krajany nám přispěchej na pomoc, sbohem!“¹⁸⁷ Je zřejmé, že Kukuljević do předestřeného obrazu bosenských křesťanů projektuje své idealistické touhy a očekávání, jež s ním podle všeho sdíleli další chorvatští obrozenci. Křesťanská rája v jeho novele je svobodomyšlná, národně uvědomělá, pociťuje sounáležitost s Chorvaty a především spontánně organizuje hnutí odporu proti osmanské nadvládě. Chorvaté pak mají za úkol poskytnout podporu a pomoc bosenským křesťanům v případě, že v Bosně vypukne protiturecké povstání.

Prostřednictvím příběhu Jaromirova bratra Ivana promlouvá Kukuljević také o bosenských muslimech, na něž nahlíží v duchu romantických představ o vysoké morální integritě *urozených divochů* (*noble savage*). Ivan přichází na dvůr bohatého hercegovského paši, jenž ctí „nevinnost a čistotu“ dívek obývajících jeho početný harém, který prý tento šlechtitý muž a dobrodinec vlastní pouze z úcty k tradici.¹⁸⁸ Pašovým životním potěšením je naslouchání písním, jež zpívá zajatá křesťanská dívka, která se díky svému pěveckému umění a kráse těší pašově zvláštní přízni. Ústřední postavou příběhu je muslim Mujo, „rodem i duší pravý Ilyr Hercegovce“,¹⁸⁹ který se stane věrným pobratimem křesťana Ivana poté, co si tento Chorvat získá jeho náklonnost svým čestným a odvážným jednáním.

Ačkoliv je Mujo podle autorových slov přísným a krutým dozorcem nad otroky, současně je zobrazen jako v jádru nezkažený a tolerantní člověk, který si nade vše váží ryzích hodnot jako je čest či přátelství. Zásluhou Ivana tento nevzdělaný ale od přírody dobrý muž prozře, uvědomí si svou příslušnost k ilyrskému národu a za svou vlast začne vedle Hercegoviny považovat také Velkou Ilýrii. Stane se tak poté, co jej okouzlí Ivanův výklad o slavné minulosti a současné velikosti Ilyrů a Slovanů, během něž Ivan opěvuje národní shodu a zdůrazňuje, že by také muslimští Ilyrové

184 Tamtéž, s. 133–135.

185 Tamtéž, s. 135–136.

186 Tamtéž, s. 121.

187 Tamtéž, s. 139.

188 Tamtéž, s. 140.

189 Tamtéž, s. 137.

měli bez ohledu na své vyznání přijmout ilyrské jméno a směřovat ke stejnému cíli jako jejich bratři.¹⁹⁰

Cestu k Mujově srdci nachází Ivan také prostřednictvím zpěvu lidových písní, tedy skrze společné kulturní dědictví.¹⁹¹ Křesťan a muslim se tak nakonec stávají bratry nejen na základě oboustranné úcty k morálnímu kodexu spatřnému s patriarchální tradicí pobratimství, ale rovněž díky ve skrze modernímu vědomí národní a kulturní sounáležitosti. Náboženské rozdíly přitom zákonitě ustupují do pozadí. Ivanova úspěšná „osvětová mise“ může být interpretována jako literární vyjádření autorovy modelové strategie pro reálné působení chorvatských obrozenců na bosenské muslimy.

Kukuljević bezmezně věří v moc vzdělání a možnost posílení národního vědomí bosenských muslimů prostřednictvím cílené osvěty, jež by vedla k jejich postupnému odpoutání od osmanského vlivu a ztotožnění s národními a politickými cíly chorvatských obrozenců. Klíčovou úlohu má v tomto procesu sehrát nejen společný jazyk a kulturní tradice Jiho-slovanů, ale také tolerance křesťanů vůči náboženské identitě slovanských muslimů.¹⁹² Přestože je Kukuljevićův krajně idealistický přístup poznamenán značnou dávkou paternalismu, svým apelem na náboženskou snášenlivost a odmítnutím některých zažitých předsudků vnáší inovativní podněty do ideologie ilyrismu a zároveň naznačuje směr budoucího vývoje chorvatských národně-integračních koncepcí.

190 „On čuje dalje kako bi lëpo, kako potrebno bilo, da i muhamedanski Iliri, ne gledeć na vëru i zakon, s ostalom jednorodnom braćom u tom slavnom imenu se sjedine, ter kao sverži jednoga stabla i korëna za jednu stvar i žive i dëluju.“ (Tamtéž, s. 127)

191 Lidové písně představují pouto také mezi pašou a jeho křesťanskou zajatkyň. Podobný motiv nacházíme rovněž ve zmiňovaném Mažuranićově eposu. Smail-agovu agresivitu a krutost dokáže dočasně zmírnit naslouchání zpěvu za zvuku guslí. (Srov. I. MAŽURANIĆ, *Smrt Smail-agy Čengiće*, s. 295–297).

192 Kukuljević si dokonce bere na mušku nesnášenlivost křesťanů vůči muslimům. Mujo si je vědom, že nemůže odejít do Ivanovy vlasti, neboť se nehodlá vzdát své víry a křesťané by podle jeho vlastních slov mezi sebou nestrpěli Osmana: „Ja sam se', reče on, „u turskoj vëri rodio, njoj ću i do smerti vëran ostati, idem li ja s vama u domovinu vašu, zemljaci vaši nećedu Osmanliju među vami terpiti, a svoju vëru i zakon svoj promëniti znači toliko kao ćud i narav, [...] i sëtite se većputah vašëga Hercegovca, koji ako i Turćin, ostat će ipak Ilir, i na vas i na svoju braću nikad zaboraviti neće!“ (I. KUKULJEVIĆ SAKCINSKI, *Bratja*, s. 131).